

Relevanța donariului de la Biertan și a vasului cu inscripție de la Porolissum

Șerban George Paul DRUGAȘ¹

Abstract: The first reason why the Biertan donarium and the inscribed vessel from Porolissum attract attention is the association of the obvious Christian purpose for which the two pieces were created with the presence of a Latin inscription that is relatively long for the place and time of their belonging: Dacia after the Aurelian retreat. The second reason that attracts attention is the similarity of the two texts, both in message and writing style. All these have already been noted by early scholars of the plays, and the literature on them is rich.

I considered it necessary to resume the discussion of the two pieces, even more extensively than I will be able to do in an article, in order to reiterate and complete the possible data and connections regarding their origin and belonging. The relevance of correctly relating to these aspects also arises in the context of contestatory opinions that have not ceased, even though since the scholarly articles of the early scholars have established with the utmost probity the belonging of the two pieces to local Christian communities. The negative criticism of these conclusions is not scientifically substantiated, but is part of a broader trend of questioning the continuity of the Dacian-Roman and Christian tradition in Dacia after the Aurelian retreat. For all these reasons, we considered it necessary to revisit the subject of the two Paleochristian pieces. The present article can be a contribution in this respect, without claiming to be exhaustive. I believe that lesser known details from the research literature and new connections may help the reader eager to know the historical truth.

Keywords: The Biertan Donarium, Porolissum, Transylvania, Christians

După *retragerea aureliană*, primele populații care pătrund dinspre exterior în granițele fostei provincii sunt câteva grupuri de daci (Ciplău-Gârle, Stolnice-

¹ Șerban George Paul DRUGAȘ is presently an independent researcher and holds a PhD in Theology at the “Andrei Țaguna” Faculty of Orthodox Theology, “Lucian Blaga” University of Sibiu, Romania; E-mail: serbangpdrugas@gmail.com.

ni), și sarmați roxolani (Ploiești-Triaș, Târgșor, Smeeni, Dorobanțu, Râmnicelu). Goții și alanii vor depăși sporadic linia Carpaților și Argeșul spre vest, îndeosebi după 350, iar *limes transalutanus* mai semnificativ observabil în sec. V. Numeroase situri de la nord de Dunăre, în sec. III-IV d.Hr., vădesc o clară influență romană (de ex. Bratei), nu însă cele gotice (Palatca, Sântana de Mureș). Cultura Sântana de Mureș-Cerneahov prezintă o evidentă influență din partea populației daco-romane înconjurătoare (de ex. Smârdan, Gherăseni, Hărman)². Deși documentele scrise mărturisesc despre numeroși martiri creștini în Goția/Dacia, în siturile Sântana de Mureș-Cerneahov lipsesc urmele creștine. Răspândirea creștinismului, deși nu e întotdeauna acoperită arheologic, a fost decisivă în sec. IV³. Vlad Vornic, deși cunoaște obiecțiile, adaugă dovezilor creștine orientarea V-E a unor morminte (deși au existat numeroase morminte creștine fără această orientare!), sărăcia sau inexistența inventarului etc.⁴ Influența Imperiului Roman creștin este dovedită și de pătrunderea monedelor imperiale până adânc în Dacia de după retragerea aureliană – ex. barele de aur cu ștampila oficiului din Sirmium și monogramul lui Hristos, găsite lângă Brașov⁵.

Datorită ultimelor persecuții ale împăraților romani, îndeosebi cele ale lui Dioclețian, mulți creștini s-au mutat din Thracia în Goția învecinată („ex Thracia in proximam Gotthiam”)⁶, înmulțind acolo credința barbarilor autohtoni. După episcopul ortodox Theophilus, a urmat Ulfila, iar apoi Philostorgius, amândoi arieni⁷. Textul din *Acta sanctorum*, referit în notă, care descrie situația creștinismului din Dacia secolului IV a rezultat din atenta examinare a surselor de către editor. Sosirea imigranților creștini a întărit credința creștinilor autohtoni. Se realizează astfel conexiunea între mărturiile paleocreștine din Dacia secolelor II-III și cele din sec. IV. Din sec. III apar numeroase obiecte creștine, pretutindeni

² Ligia Bârză, *La continuité de la création matérielle et spirituelle du peuple roumain sur le territoire de l'ancienne Dacie* (București: Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1980), 56-60; Șerban George Paul Drugaș, „The Wallachians in the Nibelungenlied and their Connection with the Eastern Romance Population in the Early Middle Ages”, în *Hiperboreea Journal*, volumul 3, nr. 1 (iunie 2016): 105.

³ Bârză, *La continuité*, 66-7.

⁴ Vlad Vornic, „Morminte orientate vest-est din necropola de tip Sântana de Mureș-Černjachov de la Brăviceni. Contribuții la problema răspândirii creștinismului în Gothia”, în *Arheologia Moldovei*, volumul 33 (2010): 189-216.

⁵ Vasile Pârvan, *Contribuții epigrafice la istoria creștinismului daco-roman* (București: Socec & Co., 1911), 32.

⁶ Johannes Bollandus, *Acta sanctorum*, volumul 11 (aprilie), II (1866), ediție nouă, 87 (Anno CCCLXXII, XII, Aprilii, „De S. Saba Gottho, Martyre in Cappadocia”).

⁷ Johannes Bollandus, *Acta sanctorum*, volumul 9 (martie), III (1865), ediție nouă, 617 (Aerae Christianae CCCLXX, XXVI, Martii); P. Drugaș, „Scrisoarea Bisericii din Goția către cea din Cappadocia, despre Sfântul Sava Gotul”, în *Revista Teologică*, nr. 2 (2018): 61.

la nordul Dunării inferioare, mormântul lui Innocens la Barboși-Galați, bazilica mare din Porolissum, și inscripția anti-creștină de la Lechința (pe turcoazul unui inel, aparținând unui potentat roman: „Ego sum flagellum Iovis contra perversos Christianos.”⁸). Credința comunităților creștine locale a fost întărită prin sosirea în Dacia a unor imigranți creștini din Tracia, pe fondul persecuțiilor care încă se derulau în *răsăritul* Imperiului Roman și după Edictul de la Mediolanum din anul 313. Compoziția etnică traco-romană a acestor nou-veniți a reprezentat un factor important și în romanizarea populațiilor geto-dace din jurul fostei provincii romane, în sec. III-IV, alături de continuitatea populației romanice în interiorul fostei provincii.

Acesta este contextul în care donariul de la Biertan, vasul cu inscripții de la Porolissum și alte obiecte paleocreștine apar în fosta provincie Dacia și în jurul acesteia, mărturisind atât dezvoltarea tradiției creștine în regiune, cât și continuarea uzului limbii latine, inclusiv în scris – cu toate că, inevitabil, în cazul celui din urmă aspect, nu cu amploarea din perioada stăpânirii romane.

1. Piesele de la Biertan și Porolissum – scurtă descriere

Nu voi putea epuiza toate mărturiile epigrafice din Dacia care atestă continuarea folosirii limbii latine după retragerea aureliană. Poate cele mai potrivite pentru a începe exemplificările sunt cele două foarte cunoscute mărturii din Transilvania sec. IV: donariul cu inscripția „EGO ZENO/VIVS VOT/VM POS-VI” de la **Biertan** (prima parte a sec. IV, IGLR. 434 = IDR, III/4, 187)⁹ și vasul cu inscripția „EGO... VL?VS VOT(um) P(osui)” (Paulus? Zenovius?) de la **Porolissum/Moigrad** (sfârșitul sec. IV)¹⁰. La acestea putem adăuga, în același secol, inelul de aur al unui autohton din Micia (Vețel, Hunedoara), din sec. IV, cu inscripția

⁸ Mircea Rusu, „Paleocreștinismul în Dacia Romană”, în *Ephemeris Napocensis*, nr. 1 (1991): 83.

⁹ I. Barnea, *Arta creștină în România – Volumul 1: Secolele III-VI* (București, 1979), 32; Pr. Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, volumul 1, (București: Editura Institutului Biblic și de Misiune a Bisericii Ortodoxe Române, 1980), 87; N. Gudea, I. Ghiurco, *Din istoria creștinismului la români. Mărturii arheologice* (Oradea: Editura Episcopiei Ortodoxe a Oradiei, 1988), 136-8.

¹⁰ Păcurariu, *Istoria*, 88; Nicolae Gudea, „În legătură cu o nouă descoperire cu caracter creștin la Porolissum” [Mit Bezug auf einen neuen Fund christlicher Characters in Porolissum], în *ActaMP*, VI (1982): 155-8; Nicolae Gudea, „Vasul cu inscripție și simboluri creștine la Moigrad. Contribuții la istoria creștinismului în Dacia după retragerea aureliană. II. Interpretarea semnelor și textului de pe partea exterioră a vasului. Studiu paleografic” [Das Gefäss mit christlicher Inschrift aus Moigrad. Beiträge zur Geschichte des Christentums in Dakien nach Aurelians Abzug. II. Deutung und Symbole der Inschrift auf der Aussenseite des Gefässes], în *ActaMP*, XVII (1993), 151-83.

„Quartine, vivas!” (unii istorici consideră că ar avea trăsături paleocreștine)¹¹. În același secol, câteva *fibulae* de la Târnăvioara, Porolissum, și Potaissa întregesc imaginea importanțelor conexiuni cu Imperiul și importanța acestora în stabilirea raporturilor de putere și de diferențiere socială locală¹².

Donariul de la Biertan este reprezentat de câteva piese subcomponente: o tăbliță cu inscripția menționată, un disc cu hrison și unul sau două lanțuri. Aceste piese formează o agățătoare de candelabru. Interpretarea cea mai pertinentă rămâne aceea că piesa întregă a fost donată unei biserici, cu toate că nu s-a găsit efectiv structura unei biserici în zonă. Pe lângă însăși funcția respectivei piese, care își are un rost doar într-o biserică, această concluzie este întărită de caracterul creștin dat locului și de alte piese, precum o cană și un bazin, folosite în scopuri liturgice. Nu există niciun indiciu în ce atelier ar fi putut fi produs donariul, iar mai ales pentru tăbliță există o mare probabilitate să fi fost lucrată local, la cererea celui care a făcut donația. Această concluzie rezultată din cercetarea intrinsecă a piesei este întărită de asocierea ei cu tehnica locală în general¹³.

Inscripția „EGO...” și celelalte, de pe secțiunea inelară păstrată din vasul de la Porolissum, au fost incizate în pasta crudă, înainte de ardere, fiind folosită ceramică fină cenușie deschisă¹⁴. Inscripția se află pe marginea circulară a suprafeței interioare, unde, spre centru se mai află câteva simboluri, interpretate ca un *chrison* (incizat după ardere)¹⁵, o pasăre și un copac¹⁶. Pe suprafața externă, pe lângă literele greu lizibile, apare crucea, pe marginea inelară, care „asigură caracterul creștin al vasului”¹⁷. După cum indică inscripția interioară

¹¹ M. Macrea, „Une nouvelle inscription latine de Dacie datant du IVe siècle”, în *Dacia*, nr. 2 (1958): 467-72; Bârză, *La continuité*, 64; Ioana Hica, „Aspecte ale dezvoltării meșteșugurilor în secolele III-IV d. Hr.: reutilizări, transformări, reparații”, în *Bibliotheca Historica et Archaeologica Universitatis Timisiensis*, volumul 6, ISSN 1453-7419 (Timișoara: Centrul de Studii de Istorie și Arheologie, 2004): 196.

¹² I. Fabian, „«Know-How» in Barbarian Territory: Roman Made Weapons and Jewelry in Migratory Medium in the North-Danubian Territories in the 4th-6th Centuries”, în *Communication, Context and Interdisciplinarity – Volume 3: History* (Târgu Mureș: Universitatea Petru Maior, 2014): 168-70.

¹³ Gudea, Ghiurco, *Din istoria*, 136-8; Păcurariu, *Istoria*, 88-9, 96; Al. Madgearu, „Romanizare și creștinare la nordul Dunării în secolele IV-VI”, în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie A. D. Xenopol* (Iași: 1994), 495-6; Vasile Itineanț, „L’office liturgique et les objets de culte dans la Dacie post-romaine et les territoires extracarpatiques”, în *Analele Universității de Vest*, volumul 9, Seria Teologie (Timișoara: 2003): 89.

¹⁴ Gudea, „Vasul cu inscripție creștină de la Moigrad. Contribuții la istoria creștinismului în Dacia după retragerea aureliană”, 515-23.

¹⁵ Itineanț, „L’office liturgique”, 88.

¹⁶ Constantin C. Petolescu, „Varia Daco-Romana (I-VI)”, în *Thraco-Dacica*, nr. IV/1-2 (1983), 146: secțiunea „Din nou despre inscripția creștină de la Porolissum”.

¹⁷ Petolescu, „Varia”, 146.

(„EGO...”), acel vas a fost tot un dar oferit „comunității creștine de către un credincios”¹⁸. Inscripția indică faptul că vasul a fost cel mai probabil folosit în cadrul cultului creștin¹⁹. Acestei descoperiri îi este contemporană, la Porolissum, o biserică creștină, construită deasupra unui templu al lui Bel dintr-o perioadă anterioară²⁰. O inscripție exterioară mai greu lizibilă a fost interpretată: „VIVATIS IN DEO; I(N) (CHRISTUM) UNUM (VICTORIA)”²¹.

2. Originea și apartenența pieselor

Teoria apartenenței acestor piese paleocreștine unor jefuitori care să le fi adus de la mari depărtări nu se susține nici în privința agățătorii de candelabru bisericesc cu inscripție (*Ego Zenovius votum posui*) de la Biertan și nici vasul cu inscripție (*Ego... vi(l?)vs vot p*) de la Porolissum. Ambele au fost găsite în contexte creștine locale clare. Dacă cele două obiecte ar fi fost jefuite, întrebările firești care apar sunt: de către cine, de unde, în ce context istoric? Vasul de la Porolissum este datat în a doua jumătate a sec. IV, iar donariul de la Biertan în prima jumătate a aceluiași secol. Nu cunoaștem să fi pornit nicio expediție de jaf din Transilvania acelei epoci spre Imperiul Roman. Vizigoții și-au condus confruntările cu imperiul din zona Buzăului și din Câmpia Munteană, în toată perioada 250-376. Pătrunderea lor în Transilvania are loc, posibil în etape, pe fondul războiului civil dintre Athanarich și Fritigern, iar apoi ca populație înfrântă, scoasă din jocul de putere locală de către huni. Pentru cele câteva pătrunderi de până la 376 nu se poate atesta o mișcare în masă, semnificativă, ci cel mult a unor grupuri mici, care s-au adăugat populației locale. Respectiv grupuri nu ar fi putut, în nici într-un caz, exercita dominație asupra populației locale, nici în fostele orașe, nici altfel – așa cum teoretizează arheologul maghiar István Bóna²².

Iată și explicația pentru care nu există așezări fortificate ale populației romanizate în fosta provincie romană Dacia, după modelul constatat în câteva puncte din vestul Balcanilor, Pannonia, între Rin și Mosel, respectiv din Adreni²³: spre deosebire de aceste regiuni, populația din fosta Dacie romană nu s-a simțit deloc amenințată de vizigoți. Francii, burgunzii, suebii și vandalii, pătrunzând

¹⁸ Itineanț, „L’office liturgique”, 88-9.

¹⁹ Itineanț, „L’office liturgique”, 88-9.

²⁰ Itineanț, „L’office liturgique”, 88.

²¹ Itineanț, „L’office liturgique”, 88-9; Gudea, „Vasul cu inscripție”, 151-84 – pentru fragmentul cu VIVATIS; Păcurariu, *Istoria*, 88 – pentru inscripția EGO. Nu am redat primele două semne grafice (I, înainte de VIVATIS, prezente la autor; fără a vedea eu însumi inscripția, nu știu dacă se mai vede ceva înainte de VIVATIS, dar aceasta reprezintă în mod cert o unitate morfemică.

²² István Bóna, „From Dacia to Transylvania. The Period of the Great Migrations (271-895)”, în Béla Köpeczi, ed., *History of Transylvania* (Budapesta: Akadémiai Kiadó, 1994): 63.

²³ Bóna, „From Dacia to Transylvania,” 63.

în regiunile politic ex-romane din Occident, veneau cu forțe proaspete și chiar puneau presiune pe populația galo-romană. După retragerea administrației și a armatei romane la sud de Dunăre, vizigoții nu au mai reprezentat nicio amenințare pentru populația băștinașă rămasă în vechea provincie Dacia. Afirmatia aceasta se verifică arheologic; nu există mărturii în sens contrar. Centrul de putere al vizigoților a rămas în zona Buzăului, exercitându-și dominația asupra populației autohtone într-o gradualitate concentrică, iar incursiunile lor, până să devină *federati* (332), nu au mai fost spre vest, ci spre sud. Prezența elementelor de cultură Sântana de Mureș în Transilvania nu reprezintă suficient temei pentru susținerea unei dominații politice vizigote în regiune. Mai mult decât atât, maniera selecției discreționare a izvoarelor arheologice, scoțând în evidență doar siturile cu elemente ale amintitului aspect cultural în detrimentul diversității evidente de elemente culturale, evidențierea doar a punctelor cu mai mare pondere a respectivelor elemente de pe văile mari (nici acestea complet, pentru o mai bună evidențiere a diversității elementelor culturale) în detrimentul prezentării locuirii de pe întreaga suprafață a Transilvaniei, precum și etichetarea etnică forțată a respectivelor elemente culturale, după cum procedează I. Bóna, nu pot conduce spre reliefarea realității complexe a spațiului analizat, în epoca respectivă. Vizigoții nu au putut domina în Transilvania în modul în care dorește I. Bóna să interpreteze, întrucât, pe lângă datele arheologice complete, nici datele istorice nu ne lasă să interpretăm astfel.

Câteva înmormântări ce au loc peste foste așezări sau chiar foste stabilimente militare nu pot fi, decât arareori, atribuite etnic cu mare probabilitate. Cert este, însă că elemente ale culturii Cerneahov sunt adoptate treptat de grupuri de populație locală începând cu mult înainte de epoca la care ne referim, rezultând astfel aspectul Sântana de Mureș.

Siturile culturii Sântana de Mureș nu sunt suficiente și nici chiar documentarea mai precisă a unor pătrunderi culturale gotice pentru a cataloga Transilvania din sec. III-V drept *etnic* gotică. Literatura internațională conștientiza deja în anii 1990 caracterul multi-etnic al culturii Cerneahov²⁴. Astfel, tipul de case semi-subterane sau de suprafață pe piloni, precum și prezența unor tipuri de fibule „vizigote” în Transilvania demonstrează afilierea variantei Sântana de Mureș la cultura *multi-etnică* Cerneahov, iar nicidecum etichetarea cu emfază lipsită de echilibru științific drept *etnic gote* a tuturor descoperirilor de acest tip. Mai mult decât atât, Mallory și Adams, la care mă refeream și anterior, descriind deja în 1997 exact tipul de locuințe Cerneahov care ne sunt prezentate și în Transilvania, se exprimă că acestea își găsesc mai târziu ecoul în anumite tipuri de locuințe ale

²⁴ J.P. Mallory, D.Q. Adams, *Encyclopedia of Indo-European Culture* (Londra: Fitzroy Dearborn Publishers, 1997), 104-6.

„slavilor” – termen pe care au grijă să îl pună între ghilimele pentru carcterul său de umbrelă, din nou, pentru un conglomerat etnic²⁵.

Elitele vizigote și armata se retrag în Caucaland, adică în sud-estul Transilvaniei, în 376, cum ne indică Ammianus Marcellinus²⁶. Este inadmisibil a se interpreta pătrunderea respectivului grup ca o adevărată invazie – un astfel de scenariu nu are nicio documentare, ci cel mult o difuzare sau un anumit impact asupra populației locale, ajungând până pe Mureș și pe Târnave. Chiar dacă grupul refugiat în Transilvania cu Athanarich ar fi fost mai numeros și mai capabil militar decât ne îndeamnă să credem înfrângerea în urma căreia fugeau, nu putem să nu ținem seama de următoarele aspecte:

(a) *modus operandi* al hunilor, observat fără excepție (în măcelul asupra *ostrogoților* din 375, în campaniile din Imperiul Roman), relevă duritatea excepțională cu care aceștia se confruntau cu orice putere militară care li se opunea – de aici rezultă că *vizigoții* care au scăpat cu viață în 376 nu au mai putut reprezenta o forță dominantă după ce au fugit în Transilvania;

(b) nu peste multă vreme, hunii își impun puterea în Pannonia, în jurul anului 400, iar până în 405 domină tot nordul Dunării inferioare; nu credem că putem vorbi de o altă dominație, precum cea vizigotă ipotetică, pe care hunii să o fi lăsat să-i concureze în Transilvania sfârșitului de sec. IV;

(c) *ostrogoții* dețineau, până în 375, o bază politico-militară în Crimeea și în împrejurimi mult mai puternică decât cea a *vizigoților* din câmpia munteană și regiunea Buzăului; după 375, *ostrogoții* rămași în sudul Ucrainei nu și-au mai revenit niciodată pentru a mai reprezenta o putere politică; *vizigoții* retrași în Caucaland nu s-au asociat hunilor, ci și-au găsit sfârșitul politic în Caucaland, ca și *ostrogoții* rămași în sudul Ucrainei; doar *ostrogoții* care s-au alăturat hunilor în Pannonia, ca și alte neamuri care au făcut acest lucru, au revenit pe scena istoriei după destrămarea imperiului hunic; a-i credita pe *vizigoți* cu puterea de a mai reprezenta un factor politic în regiune după 376, deci mai mult decât pe *ostrogoții* din sudul Ucrainei, este cel puțin o exagerare nefondată.

Pentru perioada în care au fost găsite artefactele de la Biertan și de la Porolissum se exclude și posibilitatea unui jaf hunic înspre imperiu, cu atât mai puțin unul care să fi dus respectivele piese unde au fost găsite. Teoria jafului ca sursă a respectivelor obiecte se exclude categoric, *independent* față de analiza contextului creștin al descoperirii lor. Respectivul context indică în plus imposibilitatea

²⁵ Mallory, Adams, *Encyclopedia*, 104.

²⁶ *Ammianus Marcellinus*, traducere de John C. Rolfe, volumul 3 [L331] (Cambridge: Harvard University Press; Londra: William Heinemann Ltd., 1986), 408: „ad Caucalandensem locum altitudine silvarum inaccessum et montium, cum suis omnibus declinavit, Sarmatis inde extrusis”; Ammianus Marcellinus, *The Roman History* (Londra: Forgotten Books, 2014), 588; V. Pârvan, *Getica*, ed. Radu Florescu (București: Meridiane, 1982), 148 (pagina 249 pentru ediția din anul 1926).

ca, după ce ar fi fost aduse prin jaf, respectivele obiecte să fi ajuns în posesia unor comunități creștine. Până unde să ducem absurdul interpretării, doar pentru a nu recunoaște respectivele comunități creștine nord-danubiene ale epocii? Cine ar fi comis jaful, în nu știm ce regiune îndepărtată, se întoarce doar cu o piesă de o relativă valoare, ca aceea a donariului de la Biertan? Ce se întâmplă după aceea? A ajuns piesa într-o zonă cu alte artefacte paleocreștine cu unele trăsături similare de manufacturare? De ce nu este ea găsită într-un tezaur rezultat ca urmare a prăzii? Și alte piese paleocreștine nord-danubiene sunt la fel de disparate și neasociate cu alte potențiale elemente ale unor jafuri, cu atât mai mult pe distanță lungă. Unele sunt importuri, care arată o anumită apetență a populației creștine locale pentru obiecte de cult din zona Orientului și chiar a nordului Africii, dar altele sunt în mod clar produse locale. De piesele cu simboluri paleocreștine de la Porolissum nici nu se poate discuta decât în acești termeni ai producției și uzului local.

N. Gudea și I. Ghiurco afirmă, comparând cele două donarii, sub forma agățătoarei de bronz de candelabru de la Biertan, respectiv a vasului cu inscripția „EGO...” de la Porolissum, că aceste descoperiri, alături de altele din regiune, întăresc ideea unei comunități creștine însemnate, comparabilă cu cea a imperiului, cu toate că nu a beneficiat de protecția instituțională a acestuia începând cu domnia lui Constantin cel Mare²⁷. Produsele locale pot fi deosebite tipologic de cele de import, constatându-se chiar anumite trăsături comune ale obiectelor paleocreștine din sec. IV, produse în Transilvania, cum ar fi: uniformitatea simbolisticii (de aici provine repetarea pe vasul de la Moigrad a formulei de pe tăblița de la Biertan), uniformitatea inscripțiilor, comunitatea formelor de „încreștinare” (de pildă toate vasele sunt cu formule pe fund; toate capacele de vase au simbol pe mâner)²⁸. Autorii consideră că nu este exclus ca Zenovius „să fi fost un episcop sau un predicator, așa cum le place unora să creadă”, iar „În mod sigur însă, ...VLVS, de la Porolissum, a fost un localnic, posibil chiar preot, dacă vasul a fost într-adevăr un vas de cult. Observațiile lui E. Toth (*Erdély története*, I, Budapesta, 1986, 564) că piesa nu este originală, că ar putea fi un fals, că oricum literele au fost copiate după donariul de la Biertan sunt total greșite...”²⁹. Iată că descoperirea acestei incripții, pe ceramică de astă dată, la fostul Porolissum/Moigrad, cu similarități frapante față de inscripția în bronz descoperită la Biertan, întărește ideea unei comunități locale care avea cutume comune și o viață creștină comună, în Transilvania.

Formula *VIVATIS IN DEO* corespunde unei cutume creștine a epocii. O astfel de inscripție s-a descoperit, spre exemplu, pe un vas de sticlă cu scena *dex-*

²⁷ Gudea, Ghiurco, *Din istoria*, 63.

²⁸ Gudea, Ghiurco, *Din istoria*, 64.

²⁹ Gudea, Ghiurco, *Din istoria*, 63.

trarum iunctio. Scena cuprinde mirele și mireasa, între ei inelul de cununie, mare, sus, și masa altarului, jos; scena și inscripția în foiță de aur. A fost găsit, cel mai probabil, într-o catacombă romană, care este asociată cu Taina creștină a Cununii, provenind de la sfârșitul sec. IV - începutul sec. V³⁰, adică exact perioada de datare a vasului de la Porolissum cu aceeași inscripție. Aceeași expresie este parte a inscripției incizate în piatră a unui epitaf, provenind din Franța merovingiană (inscripția: *Aeternalis/et Servilla/Vivatis in Deo*; monograful lui Hristos, cu A și Ω, supra, cca. 400, păstrat în Franța, la Civaux, Eglise Saint-Gervais et Saint-Prottais de Civaux)³¹. Ținând seama, însă, de trăsăturile menționate mai sus, care încadrează piesa de la Porolissum cu *VIVATIS IN DEO* producției locale, rezultă conectarea comunității din Porolissum cu *oikoumene* creștină romană a epocii. Expresia evocă textul neotestamentar – ex. *Ef 4, 17* ș. u., *Ga 5, 25* („Dacă trăim în Duhul, în Duhul să și umblăm”). O astfel de expresie nu poate apărea pe un produs local fără ca între membrii comunității locale să fi fost creștini care au circulat în marea comunitate creștină din imperiu, cunoscând aceste tradiții.

Inscripția Vivatis in Deo.

Stânga: pe un vas de sticlă (cca. 350-450; catacombele romane) (Sursa: Epigraphic Database Bari, <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/463702>); Dreapta: un exemplar al unui epitaf merovingian (cca. 400) (Sursa: https://www.europeana.eu/en/item/2024903/photography_ProvidedCHO_KU_Leuven_9989453820101488).

³⁰ Epigraphic Database Bari, *EDB42696*, <https://www.edb.uniba.it/epigraph/42696>, accesat la data de 3 decembrie 2024.

³¹ Europeana, *Epitaph Aeternalis et Servilla Vivatis in Deo*, https://www.europeana.eu/en/item/2024903/photography_ProvidedCHO_KU_Leuven_9989453820101488, accesat la data de 3 decembrie 2024.

Într-un alt studiu am punctat că³², analizând *contextul* arheologic al apariției vasului ceramic cu inscripții și simboluri creștine de la Porolissum (Moigrad)³³, N. Gudea conchidea că acest oraș a reprezentat unul dintre cele mai însemnate centre ale creștinismului din întreg Imperiul Roman, păstrându-și însemnătatea chiar după retragerea aureliană, în sec. III-IV³⁴. Această estimare a fost confirmată și mai puternic prin descoperirea la Porolissum a unei bazilici creștine foarte mari (20 x 40 m!), din timpul lui Alexandrus Severus (222-230 d.Hr.), care a funcționat până în 250-260, după care situl a mai fost locuit 10-15 ani³⁵. O biserică atât de mare nu putea decât să deservească o comunitate creștină numeroasă, care și-a continuat existența și după demolarea lăcașului de cult. Este posibil ca acest eveniment negativ pentru creștini să se datoreze acțiunii unor potențați ostili creștinismului, a căror prezență în Dacia ne este dovedită de inscripția anticreștină de la Lechința.

3. Concluzii. Relevanța celor două peise paleocreștine

Autenticitatea donariului de la Biertan și a vasului cu inscripție de la Porolissum a fost stabilită fără echivoc, din primele cercetări, excluzând falsul. De asemenea, vasul și cel puțin o parte din donariu (piesa centrală cu inscripția) sunt produse de manufactură locală, din Transilvania secolului IV, cumulând caracteristici care certifică această apartenență. Cele două piese se înscriu însă și în tradiția creștină universală a epocii, demonstrând legăturile vii dintre comunitatea creștină din Transilvania sec. IV cu Biserica din cadrul Imperiului Roman în general, din epoca lui Constantin cel Mare. Legăturile evidente sunt cu tradițiile din Italia și din Balcani.

³² Drugaș, *Creștinismul*, 176-9.

³³ Gudea, „Vasul cu inscripție”.

³⁴ N. Gudea, *Porolissum. Un focar al creștinismului timpuriu în provincia Porolissensis (secolele II-III d.Hr.) și în epoca post-aureliană (secolele IV-VI d.Hr.)* (Zalău: Mega, 2016); Gudea, „În legătură cu o nouă descoperire”, 155-8; Gudea, „Vasul cu inscripție”, 151-83; Gudea, „Vasul cu inscripție și simboluri creștine de la Moigrad. Contribuții la istoria creștinismului în Dacia după retragerea aureliană. III. Reinterpretarea simbolului numit *Copacul vieții* (Das Gefäß mit christliche Inschrift aus Moigrad. Beiträge zur Geschichte des Christentums in Dacia nach Aurelianus Abzug. III. Die Umdeutung des „Baum des Lebens” genannten Symbols)”, în *ActaMP*, XX (1996): 115-24; N. Gudea, „Creștinismul daco-roman. 2. Potirul de la Moigrad și problema răspândirii creștinismului pe teritoriul fostelor provincii dacice în secolul IV”, în *Studia UBB. Theologia Catholica*, XLVII, 2 (2003): 5-62.

³⁵ „Descoperire importantă în fostul oraș roman Porolissum. Ce au scos la iveală săpăturile arheologilor”, <https://www.antena3.ro/life/stiinta/descoperire-importanta-in-fostul-oras-roman-porolissum-ce-au-scos-la-iveala-sapaturile-arheologilor-373315.html>, accesat la data de 22 martie 2019; „Urmele unei bazilici uriașe au fost descoperite lângă Zalău”, <https://cultural.bzi.ro/urmele-unei-basilici-urias-au-fost-descoperite-langa-zalau-48174>, accesat la data de 23 martie 2019.

Faptul că donariul de la Biertan aparține primei jumătăți a secolului IV, îl plasează cel mai probabil în epoca dintre Edictul de la Milano din 313 și extinderea domniei lui Constantin cel Mare în răsăritul Imperiului, în anul 324. Epoca este exact aceea despre care în *Acta sanctorum* sunt sintetizate câteva concluzii pe care le-am punctat, dar acum este cazul să detaliem. Textul din *Acta sanctorum* se referă la activitatea lui Theophilus ca *mitropolit ortodox*, după 319³⁶. Nu cunoaștem numele episcopilor din subordinea lui Theophilus, dar faptul că acesta era mitropolit demonstrează amploarea creștinismului nord-dunărean din prima jumătate a secolului IV. În opinia lui Adolf Harnack, sediul lui Theophilus era în Crimeea. După cum arăta, însă, Vasile Pârvan, respectivul mitropolit activa mai cu seamă în fosta Dacia. Centrul puterii vizigote se mutase la răsărit de curbură Carpaților, în zona Buzăului, încă din 270, iar centrul episcopal îl urma, în general, pe cel politic³⁷. J. Bollandus și colaboratorii săi dau dreptate mai cu seamă interpretării lui Pârvan, consemnând, în *Acta sanctorum*, chiar că „șirul [a fost] poate neîntrerupt din timpul Sf. Apostol Andrei, care a tras la sorți provincia Sciția, cum se consideră în tradiția comună a Bisericii.”³⁸. Scriam, în studii anterioare, că textul pare desprins dintr-un manual românesc de istorie bisericească³⁹. Pentru a fi mai corecți, niciun astfel de manual nu merge atât de departe, pe bună dreptate, iar o astfel de afirmație i-ar fi fost taxată imediat ca atitudine *pro domo*. Desigur, e mult prea puțin probabil un șir episcopal local neîntrerupt de la Sfântul Apostol Andrei, dar important este că studiul amănunțit al tradiției creștine din regiunea Dunării inferioare, incluzând spațiul de la nord de fluviu, indică elemente de continuitate și de consolidare a acesteia până în perioada constantiniană, când și în fosta Dacie și în regiunile limitrofe se resimt influențe dinspre Imperiul în curs de încreștinare, respectiv o nouă înflorire. Pentru spațiul nord-dunărean, respectiva înflorire creștină se datorează, potrivit textului din *Acta sanctorum* confluării tradiției locale, inițiată de activitatea apostolică, cu o însemnată migrație a creștinilor din Imperiu în „Goția”, noua etichetă politică a Daciei – „ex Thracia in proximam Gotthiam”⁴⁰.

Important este să punctăm și faptul că atât arheologia, cât și sursele scrise acoperă doar parțial fenomenul din secolul IV, de încreștinare de la nord de Dunărea inferioară, iar cele două surse se suprapun extrem de rar. Astfel, există mărturii scrise însemnate despre pătrunderea creștinismului la vizigoții din regiunea Buzăului, respectiv la populațiile gete, sarmate și romanizate, aflate sub

³⁶ Johannes Bollandus, *Acta sanctorum*, volumul 11 (aprilie), II (1866), ediție nouă, 87.

³⁷ Pârvan, *Contribuții*, 13-4, citează A. Harnack, *Die Mission und Ausbreitung des Christentums* (1906), volumul 2, harta.

³⁸ Bollandus, *Acta sanctorum*, volumul 11 (aprilie), 87.

³⁹ Drugaș, „Scrisoarea”, 61; Drugaș, *Creștinismul*, 125.

⁴⁰ Bollandus, volumul 11 (aprilie), 87.

dominație vizigotă, pe care le păstora Theophilus din 319, dar acestea nu beneficiază de o acoperire arheologică în sânul culturii Sântana de Mureș-Cerneahov⁴¹. Dimpotrivă, descoperirile de la Micia (Vețel), Porolissum (Moigrad), și chiar Slăveni-Olt (sec. III-IV) sunt excentrice față de fieful vizigot din Buzău, dar și față de aria culturală Cerneahov. Doar descoperirile de la Biertan, în proximitatea Târnavei Mici, se află într-un punct de intersecție dintre aspectul Sântana de Mureș cu aria punctată de celelalte descoperiri paleocreștine din epocă. Cu toate că e foarte plauzibilă concluzia din *Acta sanctorum*, că anumite grupuri creștine din Tracia au emigrat în Goția vecină în perioada ultimelor persecuții, întărind creștinismul local de la nord de Dunăre, donariul de la Biertan are toate semnele meșteșugului local, după cum s-a demonstrat de către specialiști. Este însă foarte probabil ca sosirea respectivilor imigranți creștini să fi dat un imbold vieții creștine locale, stimulând construcția unor biserici și producția unor obiecte legate de cultul acestora.

Atacuri ale barbarilor de la nord de Dunăre au fost direcționate către Imperiu, în prima jumătate a secolului IV, din regiunea de la est de curbură Carpaților. După cum arătam, acestea nu au porint din Transilvania în epoca de apartenență a donariului de la Biertan – în proximitatea căruia s-au descoperit și alte obiecte care subliniază viața creștină din acel loc. Invasia goșilor asociați cu carpii, pornită de la răsărit de Carpații Orientali, a fost oprită de Constantin cel Mare în 315 și 316, care și-a luat titlul de *Gothicus Maximus* și *Carpicus Maximus*, reconstruind *Tropaeum Traiani*, distrus de goși în timpul lui Dioclețian. Liciniu respinge jafurile sarmaților în Tracia, în 318, iar în 321 Constantin trece la nord de Dunăre pentru a lupta cu *sarmații* și *goșii*. Sub presiunea lui Constantin, Liciniu a fost inițial tolerant față de creștini (posibil să se fi convertit formal),⁴² soția sa fiind creștină, dar ulterior Eusebiu scrie că i-a alungat pe creștini din palat.⁴³ În timpul lui Liciniu, persecuțiile nu au încetat complet în răsăritul imperiului. El a fost înfrânt de Constantin, în bătălia de la Chrysopolis (324) și apoi executat.⁴⁴

Constantin cel Mare, după ce devine stăpân unic al Imperiului (324), determină întrunirea primului Sinod Ecumenic, de la Niceea (325), inaugurează *Nea Roma* la 12 mai 330 și stopează invazia *goșilor* din 331-332. Luându-și titlul de *Gothicus victor ac triumphator*, primește numeroși *sarmați* în Imperiu, în Italia, și acordă *goșilor* statutul de *fæderati*. După 334, germanici *vandali* și *gepizi* migrează în Pannonia, punând capăt dominației *sarmate* de acolo. Ca urmare a redobândirii controlului asupra Daciei, în urma campaniei din 335-336, Constantin și-a luat titlul *Dacicus Maximus*, fiind botezat înainte de a muri în 22

⁴¹ Bărză, *La continuité*, 66-7.

⁴² Eusebius Pamphilus, *Historia ecclesiastica*, IX, PG 20, 823-824 (1857).

⁴³ Eusebius Pamphilus, *De vita Constantini*, I, PG 20, 977-978 (1857).

⁴⁴ Drugaș, *Creștinismul*, 103-4.

mai 337. Imperiul include de acum efectiv între granițele sale teritoriile din Banat, Oltenia și Muntenia, și sudul Moldovei, de unde controlează tot restul Daciei, până la colapsul controlului roman în Dacia, în 378.⁴⁵

Prefacerile din Imperiu de după Constantin, când Constantius II (337-361) îi sprijină pe arieni, au avut impact și la nord de Dunăre, unde a fost trimis ca episcop și predicator Ulfila, iar apoi Philostorgius. Aceștia reprezentau amândoi facțiunea ariană, întrucât aceasta era atunci dominantă la Constantinopol.⁴⁶

Pe acest fond, Athanarich ordonă numeroase persecuții anticreștine, în cursul cărora au murit cei 26 de martiri din Goția (cca. 370) și Sf. Sava Gotul (12 aprilie 372). Biserica de la Slăveni (Olt) își încheie existența, cel mai probabil, ca urmare a politicii antireștine a lui Athanarich. Regiunea nord-dunăreană nu este lipsită de activitatea unor personalități creștine dar și eretice în mijlocul frământărilor generate de persecuțiile lui Athanarich. Astfel, remarcăm refugiarea ereticului Audios și a adeptilor săi în Goția, misionarismul preotului Eutihie în aceeași regiune (menționat în corespondența Sfântul Vasile cel Mare), venit acolo într-o vreme când deja începuseră persecuțiile lui Athanarich, după prima persecuție, din 348, care îl alungă pe Ulfila la sud de Dunăre, respectiv prezența unui episcop ortodox, Athanasius, păstorul martirilor menționați.⁴⁷

Societatea vizigotă se divizează și chiar ajunge la război civil între facțiunea păgână, a lui Athanarich, și cea ariană, a lui Fritigern. Fritigern se refugiază la sud de Dunăre în 375, însoțit de un număr mare de vizigoți, care mai târziu vor începe migrația lor spre vestul Europei. Athanarich nu se bucură mult de victoria împotriva lui Fritigern, pentru că în 376, vizigoții înfrânți de huni se refugiază în Caucazul – interiorul curburii Carpaților.

Uzul limbii latine persista la nord de Dunărea inferioară. Cele două inscripții studiate în acest articol, alături de altele se înscriu între mărturiile acestui fenomen, alături de câteva indicii scrise foarte prețioase, precum predica lui Ulfila la nord de Dunăre în limba gotă și în latină.

⁴⁵ Constantin C. Giurescu et al., eds., *Istoria României în date* (București: Editura Enciclopedică Română, 1971), 44-6; Timothy David Barnes, *Constantine and Eusebius* (Cambridge: Harvard University Press; Londra: 1981), 250; Averil Cameron, „The reign of Constantine: 306-337 A.D.,” în Alan K. Bowman et al., *The Cambridge Ancient History*, volumul 12, (Cambridge: Cambridge University Press, 2008): 105; John Wilkes, „Provinces and frontiers,” în *The Cambridge Ancient History*: 231-3. Dan Ioan Mureșan, „Chapter 11: The Romanian tradition,” în Augustine Casiday, ed., *The Orthodox Christian World* (Oxfordshire: Routledge, 2012): 142; Eusebius Pamphilius, *De vita Constantini*, LXI-LXII, LXIV, PG 20, 1211-1212, 1217-1218, 1219-1220 (1857).

⁴⁶ Bollandus, *Acta sanctorum*, volumul 9 (martie), 617; Drugaș, „Scrisoarea,” 61; Drugaș, *Creștinismul*, 125.

⁴⁷ Bollandus, *Acta sanctorum*, volumul 9 (martie), 617; Octavian-Liviu Șovan, „Zorile creștinismului în nord-estul Moldovei – repere arheologice (1)”, în *Forum cultural*, nr. 5 (2005): 7. Drugaș, *Creștinismul*, 130-3.

Câteva mărturii documentează răspândirea populației romanice la est de *limes alutanus* și chiar de *limes transalutanus*, într-o regiune de mare interes pentru formarea limbii române, întrucât constituie nucleul al doilea preconizat de E. Gamillscheg, din Muntenia, cel dintâi nucleu evidențiat de lingvist fiind în Munții Apuseni⁴⁸. Nu departe de acesta se află Micia (Vețel), cu inscripția „Quartine, vivas!” (sec. IV), dar nici Porolissum (Moigrad) sau Biertan.

O farfurie de ceramică, din prima jumătate a sec. III, descoperită la Socetu, jud. Teleorman, pe malul vestic al râului Vedea, poartă inscripția, într-o latină vulgară (*pataelam* în loc de *patellam*), realizată de un localnic: „*Aureli(u)s Silvan(u)s fecit pataelam bonam*” (Muzeul Municipal Râmnicu Vâlcea, Inv. Nr. 106)⁴⁹. Patella a fost realizată din lut nisipos, la roată. Inscripția a fost realizată în lutul moale, înainte de ardere. Contextul descoperirii este unul dacic, după cum sugerează alte piese ceramice descoperite în aceeași zonă, limitrofă limesului transalutan. Farfuria a fost inscripționată de cineva cu nume roman, care locuia într-o regiune în care majoritari era populația dacică. Utilizarea limbii latine și a scrisului a pătruns în acea zonă de frontieră de timpuriu, iar mărturiile pe care le voi prezenta mai jos dau indicii pentru o răspândire mult mai largă a acestora.

Fig. 2. Patella (farfurie) de la Socetu (Teleorman) (Sursa: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/ro/b/b3/Patella_de_la_Socetu_%28Arheologie%29_2091_05.03.2008_Tezaur_2FE44C2FD15F496BA4BF075B988B6884.jpg, accesat la data de 7 decembrie 2024).

Descoperirile din sec. IV, din jud. Ilfov, demonstrează conviețuirea purtătorilor unor elemente culturale diverse în regiune. Pe raza comunei Cur-

⁴⁸ Erst Gamillscheg, „Despre originea românilor”, în *Revista Fundațiilor Regale*, nr. 7 (august 1940): 252-3, 258.

⁴⁹ D. Berciu, *Thraces et Daco-Romains* (Geneva: Nagel, 1976), fig. 20/2; *Archaeological Treasures of Romania. Dacians and roman roots* (Madrid: Ministerio de Cultura y Deporte, 2021), 633; cf. *Arheologia Olteniei*, https://www.facebook.com/groups/610824856160496/posts/1663779210865050/?_rdr, accesat la data de 7 decembrie 2024, citează Voivozeanu (1970), 530 (foto).

cani, jud. Ilfov, fostul raion Oltenița, în așezarea de la Sălcioara, de IV, s-a găsit un fragment dintr-un castronaș bitronconic, lucrat din lut din pastă aleasă, roșu-cărămiziu cu mică, cu inscripția, zgâriată după ardere inscripția: *MITIS*⁵⁰. Alături s-a găsit o cană de lut cu toartă, cu pânțele bombat (dintr-un tip caracteristic sec. III-IV)⁵¹. B. Mitrea și C. Deculescu observă interferarea, în regiune dintre elementele culturii geto-dace Latène târzii, cu cele provenind din cultura Sântana de Mureș-Cerneahov, respectiv cele romane provinciale. După părerea autorilor, elementul romanic s-a așezat în regiune „în bună parte în cursul secolului al IV-lea. Prezența elementului romanic la nord de Dunăre va trebui judecată pe întregul spațiu de la nord de Dunăre și din Transilvania, în lumina noilor condiții create în aceste regiuni de politica dusă de Constantin cel Mare și de urmașii săi, pînă la invazia hunilor.”⁵². Astfel s-ar explica prezența ceramicii romane provinciale în zonă, precum și fragmentul de vas cu inscripția *MITIS*, care este un produs local, demonstrând cunoașterea limbii latine și a scrisului în regiune⁵³. În aceeași comună au fost găsite monede romane: două de aur din timpul lui Jovian, respectiv Valens, iar una de bronz din timpul lui Licinius, în așezarea de la Potcoava⁵⁴. În acest ultim sit și la Moara s-au descoperit și „fragmente de cărămizi romane în poziție secundară, unele formând pavimentul unor vetre”⁵⁵, despre care autorii amintiți consideră că provin din zidurile unor construcții din sec. IV, posibil chiar de la Constantiana Daphne, construită de Constantin cel Mare undeva la nord de Dunăre⁵⁶.

La Vîrvoru de Jos, jud. Dolj, farfurie cu inscripția „*Patella-patella/Marc[i]*”⁵⁷ – dovezi ale romanizării și perpetuării scrisului la nord de Dunăre.

La Chitila-Ilfov s-a descoperit mânerul unei *patera* sau a unei oglinzi (sec. III) care are încrustat un cap de pasăre, în manieră dacică, reprezentând însă în mod sigur un simbol creștin, după cum asigură arheologii⁵⁸. Se afla acolo un ate-

⁵⁰ Bucur Mitrea, Constantin Deculescu, „Unele descoperiri arheologice la Curcani (r. Oltenița)”, în *Studii și cercetări de istorie veche (SCIV)*, tomul 17, nr. 3 (București: 1966), 543-4.

⁵¹ Mitrea, Deculescu, 543.

⁵² Mitrea, Deculescu, 548.

⁵³ Mitrea, Deculescu, 548.

⁵⁴ Mitrea, Deculescu, 542.

⁵⁵ Mitrea, Deculescu, 547.

⁵⁶ Mitrea, Deculescu, 548.

⁵⁷ Toropu, Ciucă, Voicu, <http://www.dervent.ro/s/i/index-Inscr.Virvoru.html>; Octavian Toropu, *Romanitatea târzie și străromânii în Dacia traiană sud-carpatică* (Craiova, 1976), 108; Octavian Toropu, V. Ciucă, C. Voicu, „Noi descoperiri arheologice în Oltenia”, în *Drobeta*, nr. 2 (1976): 93-111.

⁵⁸ Vasile Boroneanț, Adina Boroneanț, Cătălin Nicolae, Irina Nicolae, „53. Chitila, com. Chitila, jud. Ilfov/Punct:Fermă/Cod sit 179294.01”, în *Cronica Cercetărilor Arheologice din România*,

lier care producea mai multe obiecte de cult. Castrul roman de la Slăveni (Olt) a fost distrus de goți în 247, dar acolo a funcționat o biserică în sec. III-IV, cu inventar și din timpul lui Constantin cel Mare. Un martir necunoscut este înmormântat acolo⁵⁹.

Pe lângă aceste mărturii ale continuității limbii latine, ale utilizării scrierii și ale pătrunderii creștinismului la nord de Dunăre în jurul și după retragerea aureliană, în sec. IV-V, prezența culturii provinciale romane (de ex. la Alba Iulia, Napoca, Potaissa, Porolissum, Soporu de Câmpie, Archiud, Mugeni, Bratei, pe Târnava Mare) dovedește puternica influență exercitată de Imperiu în regiune⁶⁰. Remarcăm că multe dintre aceste mărturii se află în jurul primului nucleu proto-românesc, stabilit de E. Gamillscheg în Munții Apuseni, iar anumite evenimente istorice, precum devastarea hunică din 376, pătrunderea gepizilor dinspre vest în proximitatea aceleiași regiuni, stabilirea unui grup de slavi timpurii în sud-vestul Transilvaniei intracarpatică și Banat, toate acestea ar putea explica de ce nucleul proto-românesc s-a format și în acest caz, ca și cel din Muntenia, ușor excentric față de regiunea închisă anterior în granițele Imperiului Roman.

Athanasius se numește pe sine *iudex*, iar nu *dux* sau *rex* – fapt în care Vasile Pârvan vede o influență a vocabularului limbii romane provinciale din regiunea dunăreană⁶¹. Din acest idiom va evolua limba română, în care cel mai important cuvânt de origine latină care definește ierarhia social-politică este *jude*, de la lat. *iudex*. Începutul utilizării originale a vocabularului latin, confirmat de numeroși termeni creștini românești proveniți din latină, dar de formație originală și diferită față de vocabularul oficial, de la Roma, ar putea fi, astfel, un fenomen documentat și de preluarea lui *iudex* de către Athanasius din uzul latinei locale.

Descoperirile de la Porolissum, din a doua jumătate a secolului IV, între care vasul cu inscripție discutat în acest articol și biserica ridicată pe situl fostului templu al lui Bel, arată un reviriment al comunității creștine din Transilvania, continuând tradiții meșteșugărești locale, care au fost observate și în

Campania 2002 (București: Institutul de Memorie Culturală, 2003): 86; Boroneanț, Nicolae, „53. Chitila”, 391, planșa 37; „Arhiva Repertoriul Arheologic al României al Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan – Index de locuri”, <http://www.cimec.ro/scripts/arh/rar-index/sel.asp?nr=11&nrsel=0&lang=ro&IDRap=4032>, accesat la data de 30 martie 2019; Băile Herculane, punctul 6, biserica ortodoxă din localitate; cf. Păcurariu, *Istoria*, 99.

⁵⁹D. Tudor, „Bazilica paleocreștină de la Slăveni-Olt”, în *Studii și cercetări de istorie veche și arheologică*, XXX, nr. 3 (1979): 453-7; Tudor, „Bazilica paleocreștină”, în *Mitropolia Olteniei*, nr. 1-3 (1979): 102-5; Eugen S. Teodor, „Roman fort from Racari (Dolj County, Romania) and its four stages. Plannimetry, stratigraphy and chronology. Field researches 2003-2006,” în Ángel Morillo Cerdán, Norbert Hanel, *Limes XX: XX Congreso Internacional de Estudios sobre la Frontera Romana* (Editorial CSIC – CSIC Press, 2009); Constantin Teodorescu Kitchener, „Biserici paelorcreștine la nordul Dunării”, în *Agenda românească* (Ontario: 27 aprilie 2014): 4.

⁶⁰Bârzu, *La continuité*, 60-70.

⁶¹Pârvan, *Contribuții*, 151-4.

privințadonariului de la Biertan, inclusiv stilul scrierii și obiceiul dăruirii obiectelor cu inscripții similare către biserici.

Chiar mai surprinzătoare sunt descoperirile paleocreștine contemporane din județul Vaslui, de la Șuletea și Giurcani. Porolissum era departe de centrul vizigot din Buzău, iar persecuțiile lui Athanarich nu puteau ajunge până acolo. Dar județul Vaslui se află tocmai în mijlocul spațiului frământat de ciocnirea dintre păgânism și creștinism. Iată câteva dintre constatările cercetătorilor: „pe lângă fragmentul ceramic cu inscripție descoperit la Șuletea (Pl. 8/5), datat în secolul al IV-lea d. Hr., perioada timpurie a feudalismului se evidențiază mai ales prin descoperirile de la Giurcani, care conțin, printre altele, obiecte cu semne incizate și reprezentări de simboluri creștine, tipare pentru turnat cruciulițe și două cruci mici de piatră (Pl. 8/7; 9/1-4).”⁶².

Localitatea Giurcani-Vaslui avea, în sec. IV, o populație rezultată în urma mixajului dintre elementul sarmatic, sosit acolo în sec. I d.Hr., și elementul getodac autohton⁶³. Viața și creștinismul au continuat acolo, astfel încât din sec. V-VII provin două tipare de piatră pentru turnat cruci de metal⁶⁴. Aceasta arată că exista o cerere însemnată pentru astfel de ornamente creștine în rândul comunității din Moldova acelei epoci timpurii, populația fiind deja, în număr însemnat, creștină.

⁶² C. Buzdugan, M. Rotaru, „Noi descoperiri arheologice în sud-estul podișului central moldovenesc”, în *Cercetări arheologice*, X (București: Muzeul Național de Istorie a României, 1997): 418.

⁶³ Mircea Mamalaucă, „Practici funerare la sarmații de la est de Carpați, rituri și ritualuri funerare (sec. I-III d.Hr.)”, [Burial practices in sarmatians to the east of the Carpathians, funeral rites and rituals (sec. I-III d.Hr.)], în *Acta Musei Tutovenssis*, XI, Demiurg (2015): 114.

⁶⁴ Buzdugan, Rotaru, „Noi descoperiri”, 412.